

ТҮҢНЭЛ САЙГАРЫЛГА

Тыва Республиканың Президентизи, Конституция комиссиязынын даргазы Ш. Д. Ооржак ноябрь 30-де конституция комиссиязынын хуралына ТР-ниң чаа Конституциязынын төлөвилелин сайгарып коор хүлээлгелин Россиянын топ органына анаа эки үнөлдү бергенин дыңнаткан. Ычангаш төлөвилел экспертаны чедишкенин эрткен.

РФ-тиң Чазаның чанында Хоойлужулуга деңештирер институту Тыванын чаа Конституциязынын төлөвилелине хамаарыштыр чамдык саналдарны кирген. Конституция комиссиязынын ноябрь 30-де, декабрь 1-де болган хуралдарына кирген саналдарны өөренип коруп, төлөвилелге эдилгелерин кылган. Оон-биле төлөвилелдин түңнел сайгарылганы дозулган.

"Шын" солунга чагыдылган декабрь 15-те доостур

ЧАГЫДЫП АЛЫРЫНЧЕ ДАЛАЖЫҢАР! ЧАГЫДЫП АЛЫР БОЛЗУҢАРЗА...

"Шын" — 2001: Бөгүнгү амыдыралывыс:
Уениң "агымын" канчаар чурттап эртип турарывыс;
Чүү дээш туржуп турар бис;
Чүну хүлээп албайн, ойталап турар бис азы "ак" — "кара" деп чүл?

"Шын": Республиканын ажил, амыдыралын, социал-экономиказын, хөгжүлдээтин бүгү тала-биле шынын көргүзөр тыва нация чоңуну чагыс "көрүңчү", ынаыжы;

"Шын": Силеринң сагыш аарышкынынар база бүзүрелинер;

Силеринң чедишкениңер болгаш дадагалзаашкыныңар — долгандыр турар бистин чуртталгавыс, чемелээшкениңеривис, келир үеде күзөлдериңер "Шында" сикдиккен.

Эн-не шычы эжипер "Шын", "Шынны" чагыдып алырынче далажыңар. Декабрь 15-те чагыдылган доостур, чагысы ай арткан, хой солуннар аразындан деңизгүрлеп тургаш чагыс "Шынны" чагыдып алыр болзуңарза, амыдыралдын бүгү-ле дуушкуннары — холунарда.

МӨӨРЕЙ... МӨӨРЕЙ... МӨӨРЕЙ... МӨӨРЕЙ...

2001 чыл төөлүгү. Чаа чүс чылдың эгези, эки амыдыралче эге базымнар бо вектин эгезинде үндөшкөндүн эгезээр дээрзинге чигзиниң чок. Чаа 2001 чылда өг-бүлө бүрүзү "Шын" солунунг болуру-биле ТР-де федералдык почта харылзаа эргелелинин кожуннарда салбырларының аразына

МӨӨРЕЙНИ чарладывыс.

- I—2и чер — 1000 рубль
- II—2и чер — 800 рубль
- III—кү чер — 600 рубль

Конкурстун кол негелдези:
1000 экземплярдан хой чагыдылгалыг кожуну салбырын бирги черни алган деп санаар.
Эн идепкейлиг чагыдып алыкчыларны солун арыннарына адап, шаңнап-мактаары база көрдүңер.

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгепээн

№ 133 (16293) • 2000 чылдың декабрь 2, суббота • Ат салган шагы Садар өртээ 3 рубль. 17.30

Тыва Республиканың Чазанда ЭМ ХАНДЫРЫЛГАЗЫ — ЧУГУЛА АЙТЫРЫГ

Тыва Республиканың Чазаның ээлчеглиг хуралы ноябрь 28-те болуп эрткен. Республика ужур-дузалыг үжен ажыг айтырыгны чугаалашкан.

Тыва Республикага фармацевт (эм) ажил-чорудулгазын сайзыраңгайжыдар болгаш эм аймаанга ортектерин күрүнеден таарыштырарын хандыр талазы-биле хемчеглер дугайында айтырыгны бир дугаарында чугаалашкан. Илеткел кылган ТР-ниң Чазак Баштынын оралакчызы В.Ш. Оюн хуралга бо айтырыгны ийн дугаар чугаалаштыр турар болганда, Чазак кежигүннеринин саналы-биле доктаалдын болгаш хемчеглерин төлөвилелдеринде кирген немелделерин чугаалаан. Моон түңнелинде олар эм ажил-чорудулгазын организастаарына болгаш эм ортектерин күрүнеден таарыштырарына дүүштүр ажылдап кылдынганын дыңнаткан.

Эм аймаанга ортектерин тургузарынын методиказын бадылаар, эм-биле хандыраарынын формулар системанын негелдерин, "Тыва Республикада эм аймаанын дугайында" хоойлу төлөвилелин дугайында айтырыгларын

хуралга улаштыр чугаалашкан. Бо айтырыгларын ийн дугаар сайгарып турары-биле оларга хамаарыштыр кыска дыңнадылгаларын ТР-ниң Кадык камгалал сайманын оралакчызы В.Н. Шиирип кылган. Кол кичээни ийн дугаар чонун эм аймаа-биле хандыраарын эки-жидер дээш мындагы документтерин белеткээнин түңнелинде ол чугаалаан. ТР-ниң Сан-хоо сайлы М.К. Нуркат, Кызыл кожунун кол эмчизи О.Ш. Ондар болгаш өскелдер дээш Чазак хемчеглерни а эгезинде ол айткан. Маана хамаарыштыр дорт документ хүлээп алдынып турар. Бо ажил-чорудулганы чогумчулур чорудар соругалыг чаа органын тургузары база көрдүңер. Бир эвес доктаалдарын күөсөлдээ дээш эки ажилда болза, эм хандырылганында четкестерин дүрген чайладырын аргалары бар. Эм рыногун моон сонгаар сайзырадырарын, анаа акша-копекс бээрин эвээжетпезин, ону шын чаргыдарын

фонуң чарлаан, орта эң-не идепкейлиг киржиринин чугулаан ол айткан.
Чугаалашкан айтырыгларын түңнелин үндүрүп, Президент Ш. Д. Ооржак чүве чугаалаан. Хоочуннарда, чурттагыч чондан эм аймаанын ортек-үчезинин улгатканына таарзымай турарын дугайында хоумалдарын Чазакка кирип келген. Чөптүг айтырыгны көдүрүп турар. Ычангаш эм рыногунда байдалды чурумчулур, эм өртөөн таарыштырар дээш Чазак хемчеглерни а эгезинде ол айткан. Маана хамаарыштыр дорт документ хүлээп алдынып турар. Бо ажил-чорудулганы чогумчулур чорудар соругалыг чаа органын тургузары база көрдүңер. Бир эвес доктаалдарын күөсөлдээ дээш эки ажилда болза, эм хандырылганында четкестерин дүрген чайладырын аргалары бар. Эм рыногун моон сонгаар сайзырадырарын, анаа акша-копекс бээрин эвээжетпезин, ону шын чаргыдарын

Президент чугулага көргөн.
Оон ынай Ш. Д. Ооржак 1992 чылда Президентинин "Ис-чашты камгалаарының" болгаш өг-бүлени быжыгларын дугайында" бир дугаар ат салган Чарлы республикада багай эвес күөсөлтүрүн турарын дыңнаткан. Бо талазы-биле чүү кылдынганына доктаган. Бо чугула ажил чедишкенин уламчылавышаан. Декабрь 15-те төрүмелин чүрээ кемелдээр ааруларга ачы-дузда чедирер марафон болур. Берге үеде бичин чаштарга дуза чедирери негеттиниң келген, бо хемчегте идепкейлиг киржиринче Чазак кежигүннерин, бүдүрдүлгелерин, организастаарынын улуртукчуларын, бүгү чонун ол кыйгырган. Чаштар бистин келир үеде, оларга дуздаан көрүзүп, буяның херектен кылып көрээлинер деп, ол чугаанын түңнелинде айткан.
Эм хандырылганын эки-жидеринче, ортек-үчезин таарыштырарыне уланган үш доктаалды хурал хүтээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

"ШЫН" — 2001

Үлетпүр, тудуг, транспорт килдизинин редактору Сергей ХЕРТЕК:

ЧОГААДЫКЧЫ ЕЗУ-БИЛЕ

соолгү чылдарда берге байдалга таваржып турарын солунуң номчукулары билеп-ле турар боор. Бүдүрдүлгелерин бо адырында тургустунуп келген нарын байдалды чон билеп, ол бүдүрдүлгелерин ажил-чорудулгазына ажык-дуза болуп дээш "Каа-Хем" хоумур-лаш уургайын чингине директор В. Кара-оолдун, "Тувкоммунерго" республика бүдүрдүлгезинин кол инженер К. Сарыларнын, республиканын одаар чүүл сайгарар конторазынын оралакчы директору А. Юртасванын интервьюзу солунга чырылып үндүрүлүс. Ол адырларын ажалынын дугайында айтырыгларын ам-даа чырыдырар уламчылар бис.
Үлетпүр бүдүрдүлгелеринде энергетика болгаш орук харылзаа адырларында база кыска белеткелге хамаарыштыр тургустунуп келген чамдык нарын айтырыгларга хамаарыштыр Чазак Баштынын оралакчызы В. Николаванын, Үлетпүр яамызынын сайды В. Ооржактын, "Тыва автоорук" эргелинин начальниги С. Санаанын, Долгандыр хүрээлел талазы-биле күрүне комитетинин даргазы турган С. Ондарнын болгаш Арга-арыг талазы-биле күрүне комитетинин даргазы В. Конзайнын материалдарын белеткээш солунга үндүрүлүс.
Бойдуска хамаарышкан чагаалар база бистин килдиске келир. Ол дугайында түңнел сое хевирлиг кыска чүүл солунуң чооку номеринге үнген. Келир чылын "Бойдус болгаш кижин" деп рубриказын чырыдырар уламчылар бис. Ол талазы-биле солун, амыдыралчы, өөредилгел утка-шынарлыг чагаалардан бижинериниң дилээр-дир мен.
Чамдык авторлар солунче чагааны чоруткаш, мээң адмыны бижээш, "силерниң холунарга бо чагаа чед бээр болза, чырыкчы дарый үе бээр боор" деп идеген каан боор, чамдыктары редакцияга келгеш, мээң холумга тудукаш чоруп турарлары-ла бар. Ол дээш силерге өөрүп четтирдим. Берге үеде бистин ажылы-высты леткин чоруурларын үнелээр мен. Бойдуска хамаарышкан чагаларын чугаалавышка (ол биле хой), килдиске келген чагаа саадавар, ол бодунуң оруун уламчылап чоруй баар.
Килдистин кылып чорудат

Президентинин ажил-албаны

АРХИТЕКТОР-БИЛЕ ЖУРАШКАН

ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак "Красноярск хамааты төлөвилел" институтун № 7 мастерказынын удуртукчузу А. С. Брусейнини хүлээп алган.
РФ-тиң адырларын архитектору Тывага мурунда база чорчаан. Ол С. К. Токага турскаал төлөвилелинин автору. Бо уадада сайзыраңгай рыноктуң амгы үедеги негелдээне дүгжүп турар бизнес-топтү Кызылга тургузарынын аргаларын өөренип коору-биле келген. Бо илемин боттандыраары-биле чамдык объектилерни эде дерин деп көргөн. Президентинин саналын суугаар херек кырында санадар калган чаа автовокзалга, буураарынын кырында келген "Монгулек" гостиницага ажылдары чорудар.
Оларны эде кылган соонда республика наыйсылалыгына делгелгез, конференция залдар-лыг, сайзыраңгай харылзаалыг, машиналар тургузар черлерин, туе черинн хамаатыларын, даштыкы бизнесменнерин хүлээп алыр черлер тургустунар. "Монгулек" гостиницанын чоогунга улуг өскерилге болур. Эрик кылыдын каастап, чаагайжыдар, шывылгыл оруктуг база бир хеме станциянын тудар, Белдир-Даанче (Вилан) кежер азылгы орукту кылар.
Келир чылдын эгезинде бо ажилдарын боттандыраарын теңдер садгылашканын чарлаар, тудуг-монтаж ажилдарын тус чер организациялары чорудар.
Бистин корр.

ШАҢНАЛЫ — КОМПЬЮТЕР

Декабрь 1-де ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак Кызылдың 15 дугаар школа-гимназиязының орус дыл болгаш литература башкысы З. Ю. Дехтарга байыр чедирип, шаңналды тышкыкан.
Зинаида Васильевнаның Россия черлегин башкылар мөөрейинге киришкеш, тилдигени чедип ап, Москва сентябрь 27 — октябрь 14 хүнеринде болуп эрткен "Башкы — 2000" мөөрейге Россиянын Президентизинин лауреаты болганыча Шериг-оол Дижикович сеткилин ханы-зындан өөрүп, чоргарланып турганын илереткен.
15 дугаар школаның башкылар коллективинге оларнын үрө-түнелдиң ажылын демдөлгөн. Ычангаш уругларын келир үеги, ханы бил-лин дээш ажилдарын башкыларга күзүң.
Келир 2001 өөредилге чылынын тончүзүңе чедир Кызылдың шупту школаларына компьютерлиг класстарны адырары база Президент азаан.
Зинаида Васильевнага Президент кадикшылды, ааскежити күзеп, 56.000 рубль түнүг компютерин шаңнал кылдыр берген. А Зинаида Васильевна бодунун өмүңүн эгинден ТР-ниң Президентизинге, өөредилге яамызына өөрүп четтиргенин илереткен.

Кысказы-биле

Ноябрь 27-ле Тывага онзагай болушук болган. Он хүн Кызылдан Москва хоорайге "ЯК-42" самолет ээлчеглиг рейс кылып агаарге көдүрүп үнген. Ук самолеттун экипажынын командири Анатолий Монгуш. Ол боду Актюбинскинин хамааты ужар чүүл институтун дооскан, дээди эртемниң ужудукчу.
Тываның агаар делгемнереңге хой удаа ужудуп каапкан ужудукчуга ырак-узак Москваже чедери улуг өөрүшкү болбайн канчаар. Ынчалза-даа Кызыл — Токмо дээш чижектиң улуг ужудушкуннар Анатолийнин мурунда дээр-зин күзеп каалтырар.
О Декабрь 1 — СПИД аарыныга улур шимчээшкенин хүн. Ол хүн Кызыл хоорайнын филармониязынын концерт залына аныктарнын эмирлер-биле ужуражышыкы болган.
Амгы үеде республикада СПИД-тен аараан 9 кижин бүртүктеткен. Оларнын 5-и херээрден, 4-ү эр кижилер бооп турар.
Тыва Республикага СПИД аарыныга улур республика программазынын хуузазын 2001 чылда чедир узалдыр чугула дээрин аныктар негеп турар.
Игорь ДАМДАК

БО АНКЕТАГА

ХАРЫЫЛАП КӨРҮҢЕР

1. "Шын" солуну каш чыл чагыдып турар силер?
  - а) бир дугаар
  - б) үе-үе болгаш акша бар апарганда
  - в) доктаамал
2. Чагыдын алыксавас болзуңарза, чүте?
  - а) өртөө аар
  - б) акша чок
  - в) солун эвес
3. Солунуң чагысы "улуг-каракташ", номчуяй октаптар таварылгалар турган бе?
  - а) чок, шуптузун номчуур мен
  - б) ийе, чүгөдиз доктаал-саавырлар хой боор-дур
  - в)...
4. Солунуң номчуштуг кылар диең, чүнү канчалза дээштинил?
  - а) солун, чугула айтырыглар көдүргөн материалдар үндүрер
  - б) ажык-чарыг болур
  - в) хой чарлардан бээр
5. Силериниң-биле кандыг айтырыглар чыратпанын турарыңар?
  - а) эрге-хоойлу
  - б) өг-бүлө, өөредилге-кижиндилге
  - в) аныктар, уругларга арыннар ажылар

Анкетаны долдурарда салдырган айтырыгларын бердинген кезээнин алаан шыаар, айтырыгларга эн-не тыынгыр, чогаалдыкчы, чаа эгелээшкениңер сүмөлгөн кижини редакция коллекциязынын шаңналы манап турар.
Анкетаны долдурар, "Шын" солунун редакциязынче чорударын дилевизис. Адресивис: Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100. "Шын" солунга.

ЧАГЫДЫЛГА — 2001

ХҮНДҮЛҮГ НОМЧУКЧУ!
"Шын" солунга 2001 чылдың 6 айларында чагыдылган чоруп турар. Чагыдылганың өртээ мындыг:
чагыдылга өртээ — 50 рубль, почта чедирилгези — 78 рубль, каттышкаш — 128 рубль.
Ычангаш **128 рубль-биле** 6 айларда чагыдып ап болур силер. **1 айда — 22 рубль, 3 айларда — 64 рубль.**
Организацияларга — 160 рубль. Ону тодарадырга мындыг:
чагыдылга өртээ — 82 рубль, чедирилгези — 78 рубль.
Чагыдылганы чер-черлерин почта салбырларында хүлээп ап турар. Чагыдылга чок артпас дээш чогуур эвинде чагыдып алырынче далажыңар.
Бисче бжиңер, бистиң-биле харылзажыңар!

Соолгү шақта

Минскиге Россиянын болгаш Белоруссиянын Дээди күрүне чөвүлелин хуралында киржи-биле Президент В. Путин, Чазак Даргазы М. Касьянов ында челе берген. Белоруссиянын президентизи А. Лукашенко-биле ужурашкан соонда эвилел күрүнелерин чангыс аай валюталыг болурун айтырып чугаалашкан. Украинаның Россияга газ дээш өрзиниң дуганын база чугаалашкан.
2001 чылда РФ-тин күрүне бюджетинин төлөвилелине 5000 хире эдилгелерин кирген. Күрүне Думазынын амгы хуралына бюджет төлөвилелин үшкү номчулгада хүлээп алырынын барымдаалары тургустунган. Ол-ла хуралга чурттуң нити немелде орулгаларын канчаар хуваарынын айтырын чугаалажыр.
РФ-тин Президентизи турган Б. Ельцинни, оон өг-бүлелин амыдыралын мага-длына айтырып ам дээр-зинде үе шиптирелтизмэни, РФ-тин Президентизинин Күрүне Думазында төлээзи Александр Котенковтун дыңнатканын суугаар алырга, бир эвес Б. Ельцинге буруу оонар диең, ийн палатаның чөптөз-режигези херек апаары илерээр, ычангаш Б.Ельцин ам-

(АГЕНТИЛЕРДЕР МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).

ЧЕЧЕН-МЕНДЕ, ЧЕЧЕК-ЧЕРДЕ

ТЫВАНЫҢ АЛДАРЛЫГ ЧОГААЛЧЫЗЫ ЧЕРЛИГ-ООЛ КУУЛАРНЫҢ ЧОГААЛ АЖЫЛЫНЫҢ 40 ЧЫЛ БОЛГАНЫНГА БАЗА ТӨРҮТТҮНГЕН ХУНУНДЕН БЭЭР 60 ХАРЛААНЫНГА УТКУШТУР

БУРУН ЧАҢЧЫЛДАР-БИЛЕ ТУДУШ

Намдарындан каш сөс

Черлиг-оол Чашкымаевич Куулар — шүлүкчү, прозачы, очулдурдукчу, фольклорист, чогаал сайгарыкчызы.

1940 чылдың декабрь 10-да ТАР-нын Чооп-Хемчик кожунунун Шемп-Аксынга төртүтүнгөн.

1959 ч. Сүг-Аксы школасын дооскаш, Алдан-Мадыр суурга библиотека эргекчилик, интернатка кичиктилик башкы болуп, күш-ажылчы оруун эгелээ.

1961-1966 ч. Кызылга күрүлениш башкы институтун дооскаш, Аянгаты школасына 3 чыл ажылдаан. 1969-1976 ч.ч. ТДЛТЭШИ-нин чечен чогаал, фольклор секторунга, 1976-1985 ч.ч. Улусчу чогаалдыга бажынып, 1985-1990 ч.ч. Тыванын ЧЭ-ге, оон соонда бо хушере чедир "Улуг-Хем" сеткүүлүнүн кол редактору болуп ажылдап турар.

Чогаал ажылын 1960 ч. эгелээ. Номчуктардын чыны-биле хүдээп алганы "Шораан" деп тоожудан аңгыда элээп каш шүлүк номнарынын автору. Шүлүктөринин орус дилче оюлгазы "Каешки в воде" деп ат-биле 1986 ч. Москвага үнген. "Шалбаа кудук" деп шииш автору.

С. Есениннин, К. Симоновтун, С. Козлованын, хакас чогаалчы М. Кипиричакотун, моол Б. Явуухудун шүлүктөрүн, М. Варфоломеевтин "Кожегелер" болаш Т. Сметанинни "Лоокут биле Нюргун" (А. Даржай-биле) шииштерин очулдурган.

Улусчу аас чогаалын хой чылдарда зыял, нестерлиг, парадигма келген "Арылан-Мерген" (1974) тоолдар номун (О. Дарыма-биле), "Кыс-Халыыр" (1974), 1996 Д. Куулар-биле) тоолдуг болаш тоолчургу чугаалар чыгаргызын, "Тыва улустун аас чогаалы" (1976) деп эртем очерктерин эш-оору-биле тургусуп, бижит, чырыкче үндүргөн. Оон чыып бижээни чамдык тоолдары Моолга, Болгарияга, Германияга парлаттыгылаан. Россиянын фольклористер конференциясынын делегаты (октябрь, 1973, Ленинград), "Радуга-81" деп делегей чергелиг телерадиофирмага киришкен, оон Дипломунун эдилекчизи, Европанын фольклорчу болгаш этнологиянын Бүгү делегей чергелиг нитиленелиниги Ийгилиг конгрессинге киришкен (ноябрь, 1981, Суздаль).

Тыва улустун аас чогаалына болаш амгы тыва литературага хамаарышкан эртем-сайгарылгалыг хой-хой чүлдөрин бижээ.

Анык шүлүкчүлерини Х Бугу эвилел фестивалынын (1980) киржикчизи, Россиянын литература фондузунун (октябрь, 1990), Россиянын чогаалчыларынын IX съездинин делегаты (декабрь, 1990).

"В. Янның чогаалдарын суртаалдааны дээш" деп Дипломунун эдилекчизи. Оон төртүтүнген хүнүнден бээр 125 чыл оюнга турсааткаан В. Ян хүнеринин киржикчизи (январь, 2000).

Куулар Черлиг-оол 1982 ч. бээр Россиянын ЧЭ-ниң кеңигүүнү, Тыванын алдарлыг чогаалчызы (1991).

— **Черлиг-оол Чашкымаевич, шүлүк, чогаал маадырлары колдууда авторуң бодунуң амыдыралы дээринге силер катчыр силер бе? Чогаалдарыңдарда кол сагыш өйүп чоруур темаңар чүрүм?**

— "Даң хаязы" деп номумда, "Харгы тоожу" деп чогаалымда бодунуң чырык чер кырында төртүтүнгенимин, берге амыдыралымны, элээди чаш үени бижээ мен. Бодунуң көргени, билгени — чогаалга кол өзек болбас аргажок. Бо хүнерге чедир көргөн, билгенини шүлүктөрүмге "то чажыл" келдим, а проза чогаалыңа ам-даа четче ажыттымаан мен. "Харлыг тоожумну" дооскан мен дээр артам чок. "Дүвүлдү дүнде" база уламчылап тур мен. Амыдырал чүгле бергелер-биле тырып берген чоруур эвес, оон аяс, чараш, чагай хүнери база-ла хой. Үелерни өттүр коруп келген чүлдөрининиң хууда амыдыралымга салдарын чогаалдарымга илередиң апар мен.

Сагыш өйү, мени дүвүредип чоруур айтырларыңар чогаалдарымга илередиң чор мен. Кыска шүлүктөрүм безин национал аажы-чан, тыва мөзү-бүдүш, бурун чачылдар-биле тудуш. Бурунгу чагай чачылдарың салдары-биле бо үениң илереп көстүрүп сонунуруп турар мен. Кыска шүлүктөрдө ову-хевирлериниң оюм, оюм база сонунуруга чорду. Москва, Новосибирск хоорайларда үнүп турар журналдарга коллегалар ол дугайын чеже-да бижээ.

"Элик изи" деп шүлүкүмү С.Б.Пюрбю хой улус дыңнап турда, мынча дээнин ултас мен: "Черлиг-оолдун бо шүлүкүнде дег ову-хевирни өске кижилер тыппаан". Чангыс ол-ла шүлүктү А.Корсунунов, Н.Карпов болгаш якут чогаалчы орус дилче очулдурдулар. Национал бот-шынар оларны сонунуругадып турар.

— **Бөгүнде чүңү бижип тур силер, башкы?**

— Келир чылын ном үндүрер планым мен. Ынчангаш бо-ла темаларны уламчылап бижип тур мен. Демги-ле айтырыңарга хамаарыштыр немес кааным. Чогаалчы кижжи мьяа-ла бодунуң амыдыралыңа даянып бижир эвес, а өске кижилериниңге даянып база бижир болгай. Шагда-ла Солаан Базыр-оол компози-торувустун бодундан чол-шөредип алган кижжи мен, "Шоранын" ам ийги кезең үндүрер мен. Бистер карактың кижилер амыдыралды үнелеп билбес-тир бис, а караа корбес кижилер бистен артык үнелеп, амыдыралды көздөп берген талаларын безин бистен артык билип чоруур. Оларның салым-чолун таварыштыр бөгүңү амыдыралды бергелериниң чогаалга кирир болар бар. Реализм колдай болар боор. Амыдыралдын кээргениг, човулаңгыр талазы күштелер. А чогуумна бөгүнде шүлүктү бичип кагаш, прозаже база катап кирип турарым бо.

— **Тыва чогаалда күжүн шөпчөп чоруур амытардан кийиңиңер сонунуруп номчул чор силер, Черлиг-оол**

Чашкымаевич?

— Соовустан ызырты кел чоруур, чогаалды сайгарып-бышаан бижип чоруур аныктарны демдөглөксээр-дир мен. Ылангыя Сайлыкмаа Комбу шүлүкчү-критик апарганы олду. Лидия Иргит, Мария Кужугет оларнын чаа номнарын сонунуругап номчудум. Кайызы-даа бот-боттарыңа дөмейлешпес, тускай үнүгү шүлүкчүлөр-дир бо. Оларга илгел, бүзүрел улуг.

Анык-даа болза улуг чогаалчы апарган Эдуард Мижитчи канчал үндөсөс боор. Оон "Бузуңдулары" бо үениң шүлүк бижириниң хевиринге көстүп келген. Ол дээрге авангардчы уран чүүл болур. Ову-хевирлерни бодал-биле ханналардын кызылдып турар. Улустун чогаалдарын дамчыштыр бодун улам ынай ажыдарын анаа күзээр-дир мен.

Оон аңгыда аныктар Сылдыс Донгак, Менти Ооржак бар-дур. Шүлүктөрү оскелерни дег эвес, онзагай.

Сагыш-сеткилди хаара тыртар хожум чогаалы ышкаш, сагыш-сеткилдин чажыттарың кирер шүлүктер (магическая поэзия) кижилерге чок, солун. Эр шүлүкчү кижиниң чогаалын херэжэн чон эки хүдээп ап турар болза, олар сагыш-сеткилинге чок чоруур турар болза, шүлүкчүнүң мергежилинин бир кол шынары ында деп бижип чоруур мен. Чогаалчының культуразын көдүрер дазылы ында. Бодум хуумда олче оруумну тып алган мен.

Бистиң солунга хамаарыштыр бодалдарыңарны чугаалып көрүсөңөр, Черлиг-оол Чашкымаевич.

— Ортумаак деңселдин чогаалдарын, ылангыя шүлүктөрүн парлаары черле күзөңчү эвес.

— **Доран сагындирдыктың чөпчөпсөөр, башкы, чачылчыларыңың сизге күзелиң база өөргөңүң көр, оларже кичээңгей салбас аргагыс чок. Оларның сагыш-сеткилин дүвүредип чоруур чүлдөриң парламент, ам чүңү парлаар боор. Чогаалчылар солуну азы сеткүүлү болза харын бир өске болгай.**

— **Чачылчыларыңар, номчуктарыңарны хүндүлөп коорушын харын. Ынчалза-даа эки хайгааранар. Кошкак чогаал черле үндүрдөнөр. Чогаал чоруу-дугазының бурунгаарларына ол улуг шаптаразын болдуру ийни.**

Элэн каш авторларның ажыдары бистерге чогаалчыларга сайгартып ап болур силер, шуут-ла чүдүрө бербеиң аан.

— **Ийе, С.Комбу, С.Молдурга олар мээң дилээң биле шүлүк сайгарылгазың кылдылар...**

— Редакцияга бөлгүм ажыдып алыр болза, тергиниң ажыктыг болуп ийик. "Тегерик столдары" эрттирерин сүмөлээр-дир мен. Анаа сайгарылгалардан ылап таланыларны тып ап болгай. Донгак Сылдысты бис ичээр тып алдым.

Танмаланып калган авторларыңа база эки коруп көрүңер. Чаа, солун чүүл чок,

бисеге хевээр-ле бижип турар авторларыңар эмгекч.

Байлак дуржулгагы Боураш Ондар ышкаш хоочун бижикчилериниң эки ажылдар, даалгалардан беринер. Улуг назлыг солун кижилер Сүт-Холде бар-ла болгай, оларнын-биле чугаалажып, оларнын дылын, мөзү-бүдүшүн, бурунгу культуразын чүге хойге сонунуругадып болбазыл?

Тывада парлагла күш чок, чидиг дик чок апарган. Журналистич ителге шуут куруг. "Тувинская правда" харын шору-дур. Улустарын баштарында солун идеяларын, бодалдарны ушта тыртар ажыл кошкак. Бистиң "Улуг-Хем" сеткүүлге хамаарыштыр алырга база ындай, ийе, ону чугаалажып турар бис.

Чогуум "Шынга" хамаарыштыр бодалдарым хой, айтырдык аңгакта харыны база бээр бодап тур мен, амдызында арай чай чокталгаш, четтикпейн турарым бо. Хоочун, хүндүткелдиг солунуусу "Шынын" адын бедик тудары күзөңчү.

— **Четтирдикчи, силернин санал-оңал, сүмөңерин, айтырдык аңгакта харыныңар манаар бис, башкы. Дыка чай чок үеңдере силерни саалтапазы-биле сөөлгү айтырдык, Черлиг-оол Чашкымаевич, силер ааскежиктиг кижжи мен деп бүүрүредий-биле чугаалап болур силер аа, башкы?**

— Ажи-толдуг, ажыл-агыйлыг амыдырап-чурттал чораш, чоңумга бар сеткилимниң чогаалыңга илередиң чорашы, аас-кежиктиг мен

дивес харыым чок. Чогаалчы кижинин салым-чолуңга өг-бүлениң дөткөмчези бирги черде турар деп бодаар мен. Бо хире улгады бергеш бодап оорарымга, мээң оом ишти мен, чогаалдыкчы ажылдымын, эш-оор-биле, чон-биле харылзаамы аажок дөткөп чоруур, дузалажып чоруурунга өөрүп ор мен. Ол мээң эң бир дугаар номчуккум, үнелесчим. Ажы-толдүвүстү өгөлө-баштап, дөткөп чор бис. Оом ишти режиссер кижжи. Өг-бүлеге хамаарыштыр алырга база ол сууду бедик мергежилдиг, салым-чазаяныг режиссер. Оом иштинин дөткөмчези эвес болза, чогаалчы болур салым-чолум та кандыг турган.

Чогаалчы кижиге өг-бүлениң дөткөмчези кайгамчык улуг рольдуг. Калы чурттап ораар эргим кижилеринин уян, чымчак аажы-чан, сеткили эвес болза, С.А.Саргы-оол-даа, М.Б.Кенни-Лопсан-даа ындай чараш чогаалдары бижир турган ийге бе? Бүгү хазында өг-бүлелери оларны карактап, дузалажып келди ышкажыл.

— **Юбилейдер уткуштур бүүгүдө экинчи, бистер, номчуктарыңар чогаал, шүлүктөриңер-биле ам-даа хой чылдарда өртүп чорууруңарны күздөйө, Черлиг-оол Чашкымаевич.**

Светлана БАЛЧИР чогаалчы.

ШҮЛҮКЧҮНҮН АДЫ, НҮҮРҮ

Төрүр хүндүс чылыг өггө авам орбаан, Шарыга түңү, Чадаанаже апар чорда, Тооғум ындай ием мени черге божаан — Салыммынның өгө оруун дүвү бижээ... (Ч. Ч. Куулар. "Харлыг тоожу")

Мында бижиттингени ышкаш, келир үениң чогаалчызы дүвү-бодуңуң хүнде, кош үеңде, орук аар, черге төртүтүнгениң Ю. Ш. Кюңзегеш бир шүлүкүңе бадьыткар аргырган. Черлиг-оол Чашкымаевич Кууларнын ботнамдарында ындайгы деп болур, бир онзагай, солун таварылга ол. Ч. Ч. Куулар шүлүкчү, прозачы, очулдурдукчу боордан аңгыда, тыва аас чогаалчыны шинчилекчи, чыныкчызы, непередикчизи деп үнелээр барыдааны мээң оон эртем экспедициясынын составына кирип, Монгун-Тайгага ажылдап чоруу турган үеи берген.

Ол бистиң, Чаңчы-Хоо, С.Шокуй, И. Күр-Седи, С.Дондук, Х.Шой, И.Ширинен, С.Самбуу ышкаш, тоолчу, алгышы, ыраажы кижилеринис-биле кылын онуктур болуп келген кижжи. Бо биче чүлдөг оон чогаал, шинчилел ажылдарын сайгарар сорулга менде чок, ол критиктерин херээ. Борга чүгле Черлиг-оол Чашкымаевичиниң мугур харлап турар хүндү, эш-хуу эзу-биле, оон кижжи мөзү-бүдүңүңе каш-ла сөстөр-биле доктаап, мээңэ билдингир чижектер-биле бадьыткаарың ордалажыйн.

Черлиг-оол Кууларның сагыш-сеткили — дриг амытан-нардан тус-тус кижилерин хуу-салымчына чедир — гуманниг бодалдар-биле долдурган. Соолүрөдир сурагылыгы апарган "Адым" деп шүлүк, ТЧЭ-нин үр үеде маанилечке чораян угбайга некролог-сактыкы кынар болдурган "Кээргенчиг Хертински", бичинизиде-ле караа уурааш. "Брайль системазы" дээр согулар үжүгүлени шинчилеп алганын ачызында, кайгамчык композиция апарган Солаан Базыр-оолдун дугайында "Даглар аялгашы" деп чогаалдары ону чагай сеткилдин, ачы-буянын чоруктун илергилекчизин, ыраажы чедир көрдүңер. Оон лирикниг шүлүктөрүндө: Дуза катаан өске кижээ Аас чоктап турар чүвө. Туугай ону утуп болбас сөстүкүңүң долуу болгай.

Канчал билир, эки хүнде Ажык-дузам када бээр мен. Хаялыңхун чылы ышкаш Хары кижжи нүүрү кончуг — дээр одуруллары кыргандың, бертик-бекел, кичиги-даан чогаалчы, уран чүүл ажылдакчылары эш-оорунге сагыш-сеткилдин эм-дому ышкаш дымналар. Ындылларга ол чүгө сөзү-биле эвес, херек кырында боттук дузаламчызы-биле көрүп чоруур буняныг кижилерин бижээ.

Бөгүн Черлиг-оол Чашкымаевичиниң столуңуң хаарган ажылдып коор болза, мында А.Арапчор, В.Сагаан-оол, М.Хаданхан, М.Салчак ышкаш дымналар, кадыкшыл байдалы баксыраан, моральдык, материалдыг-даа дузаламчы хереглел чоруур, өске-да ол чергелиг чогаалчы эштеривистиң ат-даназыы чыдар. Оларга Чогаалчылар эвилелинин, Културга яамызының дөткөмчези-биле, чыл-да оода ийи-чангыс удаа-даа болза, дузаламчыны көргүзүптер үелер турган, ону хоочун салгалдын кижилери оорүшкү-биле сактып-лаа турар, мында Ч. Ч. Кууларнын сагыш-сеткилин айтырымы. Оларнын үе чылдарда ачы-хавыязын болур-чөгүрү-биле үнелээри Чазактан база хамааржыр болбайн аан. Мону бижип турар кижиге кандыг-бир азы орден-хавыя ажылгыш шаңнал документизи Чазакка барык беш чыл мурнунда кирген. Авторнуң хамааржыр турганы жоюун чыгаргызы биле ЧЭ баштаар чериниң кады ат салган характеристика-документизи Кара-кыс деп дарганың эмгеклинде ам-даа чыдар джирле болгай. Ону Э.Х. Ооржак дартга ылавалың, "көдүрер айтырдык-дыр" деп харын болган чүвө. Азааны алды чыл эвес-даа бол, курулган курушкык-биле манаар-ла апарган автор-дыр ийни ала?!

Черлиг-оол Чашкымаевич Кууларнын мугур харлаан оюн таварыштыр аас байырын номчукуу дараазында шүлүктен көрүп болур.

ШУУРГАН ТӨЛҮ Чылдың соолту айы кышты,

Чыккылама соокту, шанын Аганак куш чалгынынга, Астын имниг куудурунга Эртээш барда, кымнарын ол Ертемчеге бодартаарың

Кызыл дилги хаяалыг хүн Кырлар ажыр чеже чуулбаан? Дурту кыска хүнүң хөкпеш Думчуудан-даа чолдак деп боор Декабрь ай суулап ыткан Тергиниң чагай,

Дүвү-шуурган дүргектелген Дүнелерин бирээңинде Чаргаш тоңууг шугаганым Саргы сыгыткестини-биле Хинин кескен шактан бээр-ле, Кижжи ат, нүүр мени кабаан.

...Көшкөн аалдын кижжи, малы Кышга безин четпейн чорда, Хоокуй не эян ааран, Кышкы хаяа чангылааным. Черге, хыште, чаларааның Черлиг-оол дээң чүвө джик.

...Куулар оол биле мени Хуу-салым душтурга-ла, Чангыс эвес пуд дус чоотлап, Чаар ырга дөңнүг чор бис. Ынчангаштың шуурган ылыгы, Ыттыг болган чадаваз бис...

Кижжи нүүрлүг чораш чүгө Кижжи күжүр кижжи болур: Чорүдөөр болган шагда Сос-даа каржыр угуу турар: Сектик холзеп, иңгелгенши, Секпереп-даа билир төл сен.

Эш-оор дээңде, херек болза. Элин кезип боор-даа чыгымы, Сагыш аарып, көргөчөл Чанчыл-будуш ботта сиңгеш, Эзуургалды соруга-даа чок, Эзуулга-ла тыва эр сен!

Назын биче дөгүүрө-ле, Кырааны дээң амрааның, Найыр кылып, байыраан деп, Кым-даа бисти чектей албас. Бодум хууда, мынча дээр мен: Поэзия чонуп билбес!...

Узун назын назыдаын, Уурайга дүшпейн чоруун, Ынча-мынча халгаан деп, Ындыг аасты мөңгө элзөйи. Шүлүкчүлөр хей-аът, чүрээ Чуден чалымы, чараш боор чоор!

Четчип бышкан үеи дээң Черлиг-оолду ирзөөн тур мен. Юбилеиң тудар сонум, Юбилеиң — суй-белээң чегей: Үр-ле кылып ижикеним Үдүлениң үнелин — сос!... **Салчак МОЛДУРГА,** шүлүкчү, күш-ажылчы хоочуну.

“САЛЫМЫНЫҢ КАВАЙЫ” (Чад ном) ЭТИМОЛОГИЯ СЛОВАРЫ

Тываның болгаш Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүүнү, ТКУ-нун филология факультетиниң тыва дыл болгаш литература кафедрасының улуг башкызы Мария Амын-ооловна Кужугеттиң “Салыммының кавайы” деп чаа шүлүктөрүниң чымдызы чырыкче үнген. Бо — авторнуң ийги ному. Чынында төрөң чер, амыдырал, өг-бүлө, аныкшыл дугайында шүлүктөр кирип турар.	Дүжүмдө Четкер болган чарымышкыны Сөзүң-биле денге чүктөлүп түрөп чор мен.	Чангыс мөңдө харылап бер. Быт чокка чүгө тур сен?	сеткил-хөңүн харында-ле Чаштанчы от диледиң бе? Хоозураткан казанаңны Кончук орду кылып	Чоокта чаа Новосибирск хоорайда Эртемнер академиясынын Сибирде “Наука” деп паралаага фирмазы тыва дылдын этимология словарының бирги томун парлап үндүргөн. (Бо этимология словарында тыва дылда амыдыралды кол-кол сөстөрүң кайыны укталын тытпып келгенин шинчилеп, тайылбырлап турар солун словарь). Словарыны филология эртемнеринин доктору, Тыва Республиканың Гуманитарлыг шинчилелдер институтунун кол эртем ажылдакчызы Борис Исак-ович Татаринцев тургускап.	Четкер болган чарымышкыны Сөзүң-биле денге чүктөлүп түрөп чор мен. Ыглап чүңүл? Холуң кагам. Ыгап дүшке кирериниң мөңдө ааза.	Хайылың ынай, чүрээм безин аар деп. Кордаан база чадаваз сен.	Кордаан база чадаваз сен.	Чоокта чаа Новосибирск хоорайда Эртемнер академиясынын Сибирде “Наука” деп паралаага фирмазы тыва дылдын этимология словарының бирги томун парлап үндүргөн. (Бо этимология словарында тыва дылда амыдыралды кол-кол сөстөрүң кайыны укталын тытпып келгенин шинчилеп, тайылбырлап турар солун словарь). Словарыны филология эртемнеринин доктору, Тыва Республиканың Гуманитарлыг шинчилелдер институтунун кол эртем ажылдакчызы Борис Исак-ович Татаринцев тургускап.	Четкер болган чарымышкыны Сөзүң-биле денге чүктөлүп түрөп чор мен. Ыглап чүңүл? Холуң кагам. Ыгап дүшке кирериниң мөңдө ааза.	Хайылың ынай, чүрээм безин аар деп. Кордаан база чадаваз сен.	Чоокта чаа Новосибирск хоорайда Эртемнер академиясынын Сибирде “Наука” деп паралаага фирмазы тыва дылдын этимология словарының бирги томун парлап үндүргөн. (Бо этимология словарында тыва дылда амыдыралды кол-кол сөстөрүң кайыны укталын тытпып келгенин шинчилеп, тайылбырлап турар солун словарь). Словарыны филология эртемнеринин доктору, Тыва Республиканың Гуманитарлыг шинчилелдер институтунун кол эртем ажылдакчызы Борис Исак-ович Татаринцев тургускап.	Четкер болган чарымышкыны Сөзүң-биле денге чүктөлүп түрөп чор мен. Ыглап чүңүл? Холуң кагам. Ыгап дүшке кирериниң мөңдө ааза.	Хайылың ынай, чүрээм безин аар деп. Кордаан база чадаваз сен.	Чоокта чаа Новосибирск хоорайда Эртемнер академиясынын Сибирде “Наука” деп паралаага фирмазы тыва дылдын этимология словарының бирги томун парлап үндүргөн. (Бо этимология словарында тыва дылда амыдыралды кол-кол сөстөрүң кайыны укталын тытпып келгенин шинчилеп, тайылбырлап турар солун словарь). Словарыны филология эртемнеринин доктору, Тыва Республиканың Гуманитарлыг шинчилелдер институтунун кол эртем ажылдакчызы Борис Исак-ович Татаринцев тургускап.
--	---	---	---	--	---	---	---------------------------	--	---	---	--	---	---	--

